Scholars World
INTERNATIONAL PEER REVIEWED REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY REASERCH
Impact Factor: 4.433
Online ISSN: 2320-3145, Print ISSN: 2319-5789

भारतातील शाश्वत ग्रामीण विकास: समस्या आणि आव्हाने एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. वैजनाथ कंटीराम चव्हाण

भूगोल विभाग, जयहिंद शैक्षणिक संस्था संचालित झुलाल भिलाजीराव पाटील महाविद्यालय धुळे

सारांश :

शाश्वत ग्रामीण विकास एसआरडी हा एक समग्र दृष्टिकोन आहे ज्याचा उद्देश पर्यावरणाचे रक्षण करून आणि सामाजिक समतेला प्रोत्साहन देऊन ग्रामीण भागातील जीवनमान सुधारणे आहे. हा संशोधन पेपर शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचा शोध घेतो ज्यामध्ये त्याचे प्रमुख परिमाण, आव्हाने आणि भविष्यातील विकासाचे मार्ग ओळखले जातात. अभ्यासात शाश्वत ग्रामीण विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रस्तावित आणि अंमलात आणलेल्या विविध योजनांचा देखील आढावा घेतला जातो, विविध संदर्भांमध्ये त्यांच्या प्रभावीतेचे तुलनात्मक विश्लेषण प्रदान केले जाते.

"ग्रामीण विकास" हा शब्द केंद्रस्थानी आहे आणि भारतासारख्या विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये तो व्यापकपणे प्रशंसित आहे. भारतीय संदर्भात ग्रामीण विकासाला दोन महत्त्वाच्या कारणांमुळे विशेष महत्त्व प्राप्त होते. पहिले म्हणजे सुमारे दोन तृतीयांश लोकसंख्या अजूनही खेड्यांमध्ये राहते आणि जोपर्यंत ग्रामीण भाग मागासलेला राहतो तोपर्यंत कोणतीही प्रगती होऊ शकत नाही. दुसरे म्हणजे, ग्रामीण क्षेत्राचे मागासलेपण हा अर्थव्यवस्थेच्या एकूण प्रगतीसाठी एक मोठा अडथळा ठरेल.ग्रामीण भागातील गरिबी ही सरकारे आणि विकास संस्थांचा मुख्य केंद्रबिंदू राहिली आहे. शाश्वत ग्रामीण विकास हा या शापाचे उच्चाटन करण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग आहे. या पेपरचा उद्देश शेती आणि ग्रामीण विकास यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करणे, शाश्वत ग्रामीण विकासात शेतीची भूमिका आहे. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी काही साधने देखील प्रस्तावित आहेत.

प्रस्तावना:

भारत हा खेड्यांचा देश आहे - त्याच्या लोकसंख्येच्या जवळजवळ ६५% लोक ग्रामीण भागात राहतात. तरीही, राष्ट्राच्या आत्म्याचे घर असूनही, ग्रामीण भाराताला खोलवर रुजलेल्या विकास आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. कमकुवत पायाभूत सुविधा आणि कमी कृषी उत्पादकतेपासून ते आरोग्यसेवेचा अभाव आणि मर्यादित शिक्षणाच्या संधींपर्यंत, ग्रामीण परिवर्तनाचा मार्ग अडथळ्यांनी भरलेला आहे.ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे जीवनमान आणि आर्थिक कल्याण सुधारण्याची प्रक्रिया. यामध्ये शिक्षण, आरोग्यसेवा, पायाभूत सुविधांची चांगली उपलब्धता प्रदान करणे आणि त्याचबरोबर पर्यावरणीय शाश्वतता सुधारणे यांचा समावेश आहे. शाश्वत ग्रामीण विकास ही संकल्पना ग्रामीण भागात दीर्घकालीन न्याय्य आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या योग्य विकास साध्य करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. त्यासाठी आर्थिक स्थैर्य, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक समावेशन आवश्यक आहे. शाश्वत ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट ग्रामीण लोकसंख्येला सुधारित राहणीमान प्रदान करणे आहे आणि त्याचबरोबर भविष्यातील पिढी त्यांच्या गरजा पूर्ण करू शकेल याची खात्री करणे आहे.

ग्रामपंचायत आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मार्फत शाश्वत विकासाच्या ध्येयाची अंमलबजावणी करण्याचे केंद्र शासनाने निर्देश दिले आहेत. त्यानुसार राज्याच्या ग्रामविकास मंत्रालयाने देखील नियोजन केलेले आहे.मागील काही दशकात वातावरण बदलाने (Climate Change) संपूर्ण जग ढवळून टाकले आहे.पावसाची अनियमितता (Rain Irregularity), वाढते तापमान (Global Warming), कडाक्याची थंडी,वादळे, ढगफुटी,पूर (Flood) यांचे प्रमाण वाढले असून त्याचा परिणाम निसर्ग आणि मानवी जीवनावर होत आहे. आज युरोप,अमेरिका, चीनमध्ये मोठ्या प्रमाणावर दुष्काळ पडला आहे अनेक देशातील नद्या आटल्या आहेत. पाण्याची तीव्र टंचाई (Water Shortage) जाणवते आहे. विजेचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. याचा परिणाम वातावरण,पिके आणि पर्यावरणावर दिसत आहे,परिणामी समाजजीवनच ढवळून निघत आहे.समाज आणि स्थैर्य,शांती, समृद्धी यातील अंतर वाढत आहे.शाश्वत विकासासाठी या बाबी निश्चितच मारक आहेत.

जागतिक विकासात शाश्वत ग्रामीण विकास महत्त्वाची भूमिका बजावतो, कारण ग्रामीण भागात जगाच्या लोकसंख्येचा एक महत्त्वाचा भाग राहतो, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये. जागतिक गरिबी कमी करण्यासाठी, पर्यावरणीय परिणाम कमी करण्यासाठी आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGS) साध्य करण्यासाठी या क्षेत्रांचा शाश्वत विकास सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

अभ्यासाचा उद्देश:

१. भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थांसमोरील समस्या आणि अडचणींचे परीक्षण करणे.

२. या समस्या कशा कमी करता येतील याबद्दल सूचना करा.

शाश्वतता आणि ग्रामीण विकास:

'शाश्वत विकास' हा शब्द औद्योगिक राष्ट्रांनी जागतिक पर्यावरणीय प्रक्रिया आणि चिंतांच्या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात वापरला आहे आणि त्यामुळे आर्थिक वाढ आणि ज्या नैसर्गिक संसाधनांवर ते अवलंबून आहे त्यामधील संबंधांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

बहुतेक लोक "'शाश्वत विकास' हा वाक्यांश "पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत किंवापर्यावरणीयदृष्ट्या योग्य विकास" सोबत परस्पर बदलून वापरतात. या व्याख्येचे वैशिष्ट्य आहे:

(अ) "शाश्वतता" ला "पर्यावरणीय शाश्वतता" म्हणून समजले जाते: आणि

(ब)SD ची संकल्पना बदलाची प्रक्रिया म्हणून आहे ज्यामध्ये (पर्यावरणीय) शाश्वतता त्याच्या उद्दिष्टांच्या यादीत जोडली गेली आहे.थोडक्यात, जरी शाश्वत ग्रामीण विकास विविध रूपे धारण करू शकतो, तरी या उदयोन्मुख प्रतिमानाचे तीन प्रमुखअभिव्यक्ती आहेत:

- हे शेतीवरील किंमत/खर्च-संकुचनाला प्रतिसाद आहे. ते मूल्यवर्धित वाढवून कृषी क्षेत्रात उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी जोडते;
- ते मोठ्या प्रमाणात कृषी क्षेत्र आणि समाज यांच्यातील नवीन संबंध व्यक्त करते. ते योगदान देते समाजाच्या गरजा आणि अपेक्षा पूर्ण करणाऱ्या नवीन कृषी क्षेत्राची निर्मिती;
- याचा अर्थ ग्रामीण संसाधनांची पुनर्व्याख्या, पुनर्संयोजन आणि/किंवा पुनर्रचना.

शेती आणि शाश्वत ग्रामीण विकास

शाश्वत विकासासमोरील एक प्रमुख आव्हान म्हणजे शाश्वत शेतीची प्राप्ती, ज्याचा अर्थ ग्रहाच्या महत्त्वपूर्ण जीवनमान प्रणालीवर परिणाम न करता उत्पादकता आणि गरिबांचे उत्पन्न सुधारणे आहे. अनेक विकसनशील देशांमध्ये शेती ही राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे, भारतात प्रत्येक १० पैकी ६ रोजगार शेतीतून मिळतात. शेती उत्पादकतेशिवाय, ग्रामीण भागातील लोक एकतर उपाशी राहतील किंवा इतरत्र चांगले जीवन शोधण्याचा प्रयत्न करतील. दुसरीकडे, शहरेपुढील ताण सहन करू शकत नाहीत. त्यामुळे विकास अधिक हिरवागार करण्याची गरज आहेपण त्यासाठी नवीन प्रकारच्या साधनांची आवश्यकता असेल जे सौम्य असतील आणि पृथ्वीच्या कल्पनाशक्तीला धक्का देणार नाहीत.अशा रणनीती ज्यामुळे अशी साधने तयार होतील आणि त्यांना कामात उतरवण्यास उत्सुक असलेले अनेक हात असतील. अशी साधने पर्यावरण संतुलनाला धक्का न लावता शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देतील. यापैकी काही साधने अशी आहेत:

वनांचे संवर्धन:

पर्यावरणीय संतुलन व्यवस्थेत वनांचे संवर्धन हे एक प्रमुख क्षेत्र आहे. भारतात, इंधनाची वार्षिक गरज १५० दशलक्ष टनांच्या क्रमाने आहे तर उत्पादन केवळ २० दशलक्ष टन इतके आहे. जंगलाचा ऱ्हास किंवा विघटन दरवर्षी सुमारे १.५ दशलक्ष टनांच्या क्रमाने आहे आणि म्हणूनच देशात नजीकच्या भविष्यात ओसाड जंगले राहणार आहेत.याशिवाय,आदिवासींनी शेती बदलण्याची पद्धत ही आणखी एक महत्त्वाची पर्यावरणीय परिस्थिती आहे. ही त्यांच्यासाठी शाश्वत आर्थिक क्रियाकलाप देखील आहे. म्हणूनच, अशा व्यक्तींना त्यांच्या क्षेत्रात टिकवून ठेवण्यासाठी आणि डोंगराळ भागात वनीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी, किरकोळ वनोपज (फळे, भाज्या, लागवड पिके इत्यादींची लागवड) सारख्या वन आधारित उपकंपनी व्यवसायांची तरतूद करणे आवश्यक आहे.याशिवाय, शक्य असेल तेथे लाकूड आधारित उद्योगासाठी बंदिवासात लागवड करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. सरकारी कृती दलाने महत्वाच्या वन वृक्षांच्या उत्पादनासाठी ऊती संवर्धन आणि सूक्ष्म प्रसार तंत्राचा वापर करावा इंधन लाकूड इत्यादी, जे सरकारी जमिनीवर लावता येतात, सरकारी प्रायोजित योजनांअंतर्गत, जसे की सामाजिक वनीकरणआणि पडीक जमीन विकास कार्यक्रम, इत्यादी.

जैवतंत्रज्ञान आणि जैवविविधता ;

शेती, संलग्न कृषी उपक्रम, कृषी-आधारित उद्योग आणि इतर क्षेत्रात शाश्वत आणि उच्च उत्पादन वाढविण्यासाठी तसेच ग्रामीण गरिबांमध्ये रोजगाराच्या संधी वाढवण्यासाठी, विद्यमान उत्पादन तंत्रज्ञानाचे अपग्रेड करणे आवश्यक झाले आहे.जैवतंत्रज्ञान, एक श्रम-केंद्रित तंत्रज्ञान, उत्पादनाचे साधन म्हणून सजीवांचा समावेश असलेल्या विविध तंत्रांचा संदर्भ देते आणि ऊती किंवा पेशी संवर्धन, क्लोनिंग आणि किण्वन; पेशी-संलयन, गर्भ हस्तांतरण आणि पुनर्संयोजक डीएनए तंत्रज्ञान इत्यादींचा वापर करते. हे तंत्रज्ञान १९८० पासून जगात वेगाने विकसित होत आहे. शेती, औषधनिर्माण, अन्न आणि खाद्य, ऊर्जा आणि पर्यावरण संरक्षण क्षेत्रात अनेक जैव तंत्रज्ञान उद्योग स्थापित केले गेले आहेत.अनुवांशिक अभियांत्रिकी आणि जैवतंत्रज्ञान सारख्या आघाडीच्या तंत्रज्ञानाव्यतिरिक्त, भारतातविविध कृषी हवामान क्षेत्रे आहेत, जी विविध प्रकारच्या संकरित वनस्पती आणि प्राण्यांचे उत्पादन करण्यासाठी योग्य आहेत[त्यातउच्च क्षमतेचे कृषी शास्त्रज्ञ, स्वस्त कृषी कामगार आणि कृषी-रासायनिक

उत्पादनांचा एक विशाल संचय आहे.या अद्वितीय स्थानामुळे भारत केवळ ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये रोजगार निर्माण करू शकत नाही आणि गरिबी दूर करू शकत नाही तर पीक उत्पादन, फलोत्पादन, मत्स्यपालन, फुलशेती, मशरूम उत्पादन, पशुधन आणि कुक्कुटपालन इत्यादी क्षेत्रात शेतीचे व्यावसायिकीकरण देखील करू शकतो. तो जगाला कृषी कच्चा माल आणि अन्नाचा प्रमुख निर्यातदार बनू शकतो.

रासायनिक खते विरुद्ध जैव-खते:

गेल्या दशकात अन्नधान्य उत्पादनात ५०% वाढ झाली आहे असा अंदाज आहे. तथापि, रासायनिक खतांच्या अत्यधिक वापरामुळे, विशेषतः सेंद्रिय खतांच्या अनुपस्थितीत, त्याचे हानिकारक परिणाम (मातीची क्षारता आणि क्षारता) देशाच्या अनेक भागांमध्ये आढळून आले आहेत, ज्यामध्ये भूगर्भातील पाण्यातील नायट्रेट नायट्रोजन प्रदूषणाचा समावेश आहे. याशिवाय ७५% शेतकरी लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या श्रेणीत आहेत, ज्यांना महागडी रासायनिक खते वापरणे परवडत नाही. म्हणूनच, शेतीमध्ये किफायतशीरता आणि शाश्वतता वाढवणारे पर्याय शोधणे आवश्यक आहे.दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मातीच्या सुपीकतेचा अंदाज न घेता रासायनिक खतांचा वापर. हे महागड्या जटिल खतांचा आणि सूक्ष्म पोषक घटकांचा गैरवापर आहे ज्यामुळे पर्यावरणीय समस्या देखील निर्माण होतात. असा अंदाज आहे की वापरल्या जाणाऱ्या रासायनिक नायट्रोजन खतांपैकी फक्त ३०% पेक्षा कमी भात पिके वापरतात आणि उर्वरित अस्थिरता, पृष्ठभागावरील प्रवाह आणि गळतीमुळे वाया जातात[3].

बाहेरून खरेदी केलेल्या अनेक रासायनिक खतांशिवाय शेतीतील कचऱ्याचे पुनर्वापर करून आणि खनिजीकरण होऊ देऊन पिकांचे जास्त उत्पादन मिळवता येते. शिवाय, नायट्रोजन खतांच्या जागी जैविकनायट्रोजन स्थिरीकरण हा सर्वात महत्वाचा पर्याय आहे.पीक रोटेशन ज्यामध्ये डाळी आणि हिरव्या खताच्या शेंगांचा समावेश आहे, ते नायट्रोजनखतांची जागा मोठ्या प्रमाणात घेऊ शकतात. ब्राझील आणि अर्जेंटिनामध्ये सोयाबीन कोणत्याही नायट्रोजन खताशिवाय घेतले जाते. हे पीकपर्यावरणाला धोका न देता मातीची सुपीकता वाढवते.

कीटकनाशके आणि त्यांचे पर्याय:

भारतात कीटकांमुळे होणारे पिकांचे नुकसान दरवर्षी ५०० अब्ज रुपयांच्या घरात पोहोचते. त्यामुळेभारतात कीटकनाशकांचा वापर खूप जास्त आहे आणि आशियामध्ये जपाननंतर ते दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे कीटकनाशक उत्पादक म्हणून उदयास आले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) अभ्यासानुसार, जगात कीटकनाशकांचा सरासरी वापर प्रति हेक्टर ४५० ग्रॅम आहे आणि भारतात तो सुमारे ३ किलो आहे. केवळ आंध्र प्रदेशातील गुंटूर जिल्ह्यात हा आकडा प्रति हेक्टर १० किलो वापराच्या दरापर्यंत पोहोचला आहे. कीटकनाशकांच्या व्यापक वापरामुळे गुंटूर आणि आंध्र प्रदेशातील कृष्णा जिल्ह्यातील बहुतेक कीटक प्रजाती इतर भागातील कीटकांपेक्षा ३०० पट जास्त प्रतिरोधक असल्याचे आढळून आले आहे.

रासायनिक कीटकनाशके पिकांच्या उत्पादकतेत लक्षणीय वाढ करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी, त्यामुळे गंभीर पर्यावरणीय आणि मानवी आरोग्याचे धोके देखील निर्माण होतात. ते भक्षक आणि परजीवी, फायदेशीर कीटक (मधमाश्या, रेशीम किडे) आणि इतर उपयुक्त प्राण्यांच्या प्रजातींचा नाश करतात वरील बाबींच्या तुलनेत पर्याय विकसित करण्याची आणि कीटकनाशकांवरील संपूर्ण अवलंबित्व कमी करण्याची तीव्र गरज आहे. अलिकडच्या वर्षांत एकात्मिक कीटक व्यवस्थापनाची संकल्पना वेगाने वाढली आहे जैव-कीटकनाशकांचा वापर केवळ पर्यावरण आणि मानवी जीवनाचे रक्षण करण्यासाठीच फायदेशीर ठरला नाही तर शेती पिकांच्या लागवडीचा खर्चही कमी केला आहे.इतर हानिकारक कीटकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक फायदेशीर कीटकांचा वापर केला जात आहे. आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या सर्व कीटकांपासून पिकांचे संरक्षण करण्यासाठी वनस्पती उत्पत्तीच्याकीटकनाशकांचा (कडुलिंब, करंज) वापर हा एक उत्कृष्ट पर्याय आहे. भारतातील अनेक आघाडीच्या कंपन्यांद्वारे अनेक हर्बल अर्क तयार केले जात आहेत जे तितकेच प्रभावी, स्वस्त आणि पूर्णपणे पर्यावरणपूरक आहेत.

कापणीनंतरचे तंत्रज्ञान :

भारतात, असा अंदाज आहे की सुमारे ३०% कृषी उत्पादन उत्पादनाच्या ठिकाणापासून ते साठवणुकीपर्यंतच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये खराब होते किंवा वाया जाते. पुरेशा उत्पादक जमिनी, विविध कृषी-हवामान परिस्थिती, मुबलक सूर्यप्रकाश आणि स्वस्त कामगार शक्तीची उपलब्धता असल्याने आपल्या देशात फुलशेती, मत्स्यशेती, फळे आणि भाज्या इत्यादींच्या विकासासाठी प्रचंड वाव आहे. योगायोगाने, आपण जगात दुसऱ्या क्रमांकाचे फळे आणि भाज्यांचे उत्पादक आहोत, परंतु या वस्तूंची निर्यात नगण्य आहे (१% पेक्षा कमी). मुख्य कारण म्हणजे कापणीनंतरच्या प्रक्रियेच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर चुकीच्या हाताळणी, वाहतूक आणि प्रक्रिया तंत्रांमुळे होणारे मोठे नुकसान (सुमारे ४०%). वरील बाबी लक्षात घेता, ग्राहकांना शक्य तितके ताजे अन्न उपलब्ध करून देण्यासाठी ते जतन करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक अन्नाची विशिष्ट रचना, पोत, चव, रंग आणि पौष्टिक मूल्य असते.सूक्ष्मजीवांच्या वाढ आणि क्रियाकलापांमुळे खराब होण्याची कारणे भौतिक, रासायनिक आणि जैविक आहेत. खराब होणे हे वजन कमी होणे,मऊ होणे, आंबट होणे, कुजणे, कोमेजणे किंवा एकत्रित स्वरूपात असू शकते. शेवटी अन्नकुजते आणि अखाद्य बनते. अन्न जतन करण्यासाठी विविध प्रक्रिया उपलब्ध आहेत ज्याएकट्याने किंवा एकत्रितपणे वापरल्या जातात. अंतिम उद्दिष्ट म्हणजे अन्नाच्या

साठवणुकीचे आयुष्य वाढवणेअन्नात सतत होणारे चयापचय बदल (म्हणजे श्वसन,पिकण्याची प्रक्रिया इ.) कमी करून ओलावा कमी होणे, शारीरिक विकार आणि सूक्ष्मजीवांची पुढील वाढइ.

वाढती लोकसंख्या आणि दारिद्र्य :

भारताची १.३२४ अब्ज लोकसंख्या दरवर्षी १.१९% दराने वाढत आहे. जर २०२५ पर्यंत वाढीचा हाच कल असाच राहिला तर तो जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश चीनला मागे टाकू शकतो. उच्च लोकसंख्या वाढीचा दर हा सहसा गरिबीचे सूचक असतो. सुमारे २३.६% लोक दारिद्र्येरेषेखाली आहेत, ६३.४ दशलक्ष लोकांना पिण्याचे पाणी मिळत नाही, १०% गावांना वीज नाही आणि ३०% गावे अद्याप सर्व हवामानातील रस्त्यांनी जोडलेली नाहीत.वाढत्या लोकसंख्येमुळे निव्वळ फायदे कमी होत आहेत. जरी ते उत्पन्नाच्या ८५% अन्नावर खर्च करतात, तरी सर्वात गरीब २०% लोक अजूनही दररोज १५००कॅलरीजपेक्षा जास्त वापरण्यास असमर्थ आहेत, जे नीति आयोगाने विचारात घेतलेल्या किमान २३०० कॅलरीजच्या गरजेच्या तुलनेत आहे.दारिद्र्य आणि लोकसंख्या निरक्षरतेशी देखील जोडलेली आहे. गरिबी जितकी जास्त असेल तितकी जास्त निरक्षरता असेल आणि जर निरक्षरता जास्त असेल तर लोकसंख्या नियंत्रित केली जाणार नाही. अनियंत्रित लोकसंख्या वाढीचा पर्यावरणावरही विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे नैसर्गिक संसाधने आणि लोक यांच्यातील अनिश्चित संतुलन धोक्यात येते. जमिनी लहान जमिनी आणि तुकड्यांमध्ये विभागल्या गेल्या आहेत. प्रति युनिट उत्पादन कमी झाले आहे आणि संपूर्ण लोकसंख्या जगाच्या उत्पन्नाच्या फक्त ४.८% वर टिकून आहे. म्हणूनच, निरक्षरता सक्तीने नष्ट करणे आणि कुटुंब नियोजन प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण विकास आणि ग्रामोद्योग :

पूर्वी ग्रामीण विकास हा शब्द फक्त कृषी विकास असा समजला जात होता,
आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांकडे लक्ष दिले जात नव्हते. सुदैवाने १२ व्या योजनेत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासाचे तत्वज्ञान स्वीकारण्यासाठी हा दृष्टिकोन बदलण्यात आला आहे. ग्रामीण विकास म्हणजे केवळ कृषी विकास नाही तर ग्रामीण परिवर्तन आहेज्यामध्ये मानवी संस्कृतीच्या सर्व पैलूंचा विकास समाविष्ट आहे. ग्रामीण विकासाचा नवीन दृष्टिकोन ग्रामीण भागातील सर्व क्षेत्रांना व्यापून टाकण्याचा आहे जेणेकरून समाजाला विविध उपायांद्वारे एक नवीन आकार मिळेल या नवीन दृष्टिकोनानुसार ग्रामीण विकास ग्रामीण समाजाच्या आधुनिकीकरणाशी आणि पारंपारिक अलिप्ततेपासून राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेशी एकात्मतेकडे संक्रमणाशी संबंधित आहे.शहरी भागांकडे येणाऱ्या ग्रामीण लोकांचे प्रमाण रोखण्यासाठी लघुउद्योगांचा विकास ही काळाची गरज आहे. मोठ्या प्रमाणात उत्पादन मर्यादित करून सरकार ग्रामीण आणि लघु उद्योगांना पाठिंबा देत आहे, परंतु हे कार्यक्रम वाढू शकत नाहीत कारण शहरी उत्पादन उद्योगांकडून ग्रामीण बाजारपेठेत नवीन औद्योगिक वस्तू उपलब्ध होत आहेत जे ग्रामीण उद्योगांनी उत्पादित केलेल्या वस्तूंशी स्पर्धा करू शकतात.

ग्रामीण भागातील ग्रामीण आणि कुटीर उद्योगांच्या पुनरुज्जीवनासाठी सरकारने विविध योजनांद्वारे अनेक प्रयत्न करूनही, उप-क्षेत्रातील कारागीर त्यांच्या स्थानिक ग्रामीण बाजारपेठेत येणाऱ्या विविध समस्यांमुळे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारू शकले नाहीत. अलिकडच्या वर्षांत राबविण्यात आलेल्या गरिबी निर्मूलन आणि ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रमांचा त्यांना फारसा फायदा झालेला नाही अशा व्यक्तींना येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्यासाठी, त्यांच्यासाठी तळागाळातील पातळीवर योग्य नियोजन करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये त्यांच्या दाराशी तांत्रिक मदत, त्यांच्या क्षमतेसाठी प्रशिक्षण, आर्थिक आणि भौतिक आधार, डिझाइनचा पुरवठा आणि ग्रामीण विपणन प्रणालींसाठी व्यवस्था इत्यादींचा समावेश असू शकतो.

ग्रामीण पतपुरवठा आणि लोकांचा सहभाग:

ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा करण्यासाठी व्यापक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात आल्या१९५५ मध्ये इम्पीरियल बँक ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीयीकरण, १९५९ मध्ये स्टेट बँकेच्या उपकंपन्या, १९६९ मध्ये १४ प्रमुख व्यावसायिक बँका, १९८० मध्ये आणखी ६ व्यावसायिक बँका, १९७५ मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRB) ची स्थापना आणि १९८२ मध्ये नाबार्डची स्थापना. ग्रामीण कर्जाच्या विस्तारासाठी बहु-संस्था दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला, ज्यामध्ये व्यावसायिक बँका, RRB आणि सहकारी संस्थांचा समावेश होता. व्यावसायिक बँकांनी मोठ्या प्रमाणात शाखा विस्तार कार्यक्रम हाती घेतला. ६२,००० हून अधिक व्यावसायिक रिक्त शाखांपैकी ३५,००० शाखा ग्रामीण भागात कार्यरत आहेत. RRB व्यतिरिक्त, त्यांच्या १४,००० शाखा ग्रामीण लोकांच्या कर्जाच्या गरजा पूर्ण करत आहेत. याव्यतिरिक्त, गावांमध्ये ८४,०००
प्राथमिक कृषी पतसंस्था (PAC) कार्यरत आहेत.औपचारिक पतपुरवठा प्रणालीचा प्रचंड विस्तार असूनही, ग्रामीण भागातील अर्धी कुटुंबे अजूनही संस्थात्मक कर्जाच्या कक्षेबाहेर आहेत आणि त्यापैकी बहुतेक जण सावकारांवर अवलंबून आहेत.

विशेषतः जेव्हा दुष्काळ किंवा पूर यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती येतात तसेच वैयक्तिक दुर्घटना आणि पारंपारिक समारंभांमध्ये ज्यात मोठा खर्च करावा लागतो. गैर-संस्थात्मक कर्जावर अवलंबून राहण्यामागील प्रमुख तथ्ये म्हणजे उपभोगासाठी संस्थात्मक कर्जाची उपलब्धता नसणे, पतसंस्थांकडून विलंबित आणि अपुरे कर्ज, निरक्षरता, जागरूकतेचा अभाव आणि औपचारिक पतसंस्थांशी व्यवहार करण्यास असमर्थता उच्च व्यवहार खर्च, कमी वसुली, कमी अंतिम वापर आणि कर्जाचेविविधीकरण यामुळे बँकर्सचा दृष्टिकोन देखील फारसा सकारात्मक राहिलेला नाही. अशाप्रकारे, ग्रामीण भागात औपचारिक पतपुरवठा प्रणालीद्वारे थेट कर्ज विस्तार होत असताना पतसंस्था आणि कर्जदार दोघांसाठीही अनेक अडथळे आणि अडचणी येतात. या संदर्भात, बचत गट (SHGs) त्यांच्या सदस्यांमध्ये काटकसर, बचत आणि बँकिंगच्या सवयी रुजवण्यास खूप उपयुक्त असल्याचे आढळून आले आहे. बचत गटांच्या बाबतीत सर्वात जास्त महत्त्वाचे म्हणजे ते ज्या उद्देशासाठी कर्ज घेतले आहे नाबार्डने दिलेल्या वृत्तानुसार, बचत गटांच्या सदस्यांची वसुली कामगिरीलक्षित गटांच्या व्यक्तींना थेट बँक कर्ज देण्याच्या बाबतीत सुमारे ४०% च्या तुलनेत सुमारे ९५% इतकी समाधानकारक असल्याचे आढळले आहे. बँकेचा व्यवहार खर्च आहेकर्ज थेट किंवा गैर-सरकारी संस्थांद्वारे (एनजीओ) गटाला दिले जात असल्याने, वैयक्तिक सदस्यांना नाही तर मोठ्या प्रमाणात कमी झाले आहे.

बचत गटाची संघटना निर्णय प्रक्रियेत लोकांच्या सहभागाच्या संकल्पनेवर आधारित असल्याने, वैयक्तिक सदस्यांसाठी उपक्रमांची निवड, कर्जाचे प्रमाण, कर्जाचा उद्देश, कर्जाचा कालावधी, कर्जाचा कालावधी इत्यादी गोष्टी गटाद्वारेच ठरवल्या जातात. गट सदस्य कालांतराने स्वावलंबन विकसित करतात आणि स्व-विश्लेषणाद्वारे स्वतःबद्दल आणि उर्वरित समाजाबद्दलचा त्यांचा दृष्टिकोन बदलतात.लोकसहभाग आणि बचत गटाची संकल्पना अनेक विकसनशील देशांमध्ये वापरून पाहिली गेली आहे आणि फिलीपिन्स, इंडोनेशिया आणि बांगलादेश इत्यादी देशांमध्ये ती यशस्वी झाली आहे. भारतात १९९२ मध्ये बँकांना बचत गटांशी जोडण्याचा पायलट प्रकल्प सुरू करण्यात आला आहे आणि त्याचा परिणाम यशस्वी झाला आहे, विशेषतः महिलांनी स्थापन केलेल्या गटांच्या बाबतीत. तथापि,वित्तीय संस्था, इतर अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था आणि स्वतः लाभार्थींच्या सहकार्याने बरेच काही साध्य करायचे आहे.

भारतातील ग्रामीण आर्थिक वातावरण:

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची सर्वात मूलभूत आव्हाने अर्थशास्त्र आणि गैर-आर्थिक वातावरणाशी जोडलेली आहेत. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय घटकांच्या परिणामी, अर्थव्यवस्था बदलू शकते. सामाजिक-सांस्कृतिक, पर्यावरणीय, भौतिक आणि राजकीय वातावरण गैर-आर्थिक वातावरण बनवते.भारतीय कॉर्पोरेट बाजारपेठ ग्रामीण भागाच्या आर्थिक पैलूंवर थेट प्रभाव पाडते. समाजात त्याचे मूल्य वाढविण्यासाठी फर्मने प्रादेशिक वातावरणाच्या मागण्या समजून घेतल्या पाहिजेत आणि ग्रामीण बाजारपेठांशी जुळवून घेतले पाहिजे. ग्रामीण मूल्ये, नीतिमत्ता आणि संस्कृती समजून घेतल्याशिवाय ग्रामीण आर्थिक वातावरण समजून घेणे कठीण आहे. सरकारी मूल्ये अनेक प्रकारे ग्रामीण भागात हस्तांतरित केली जाऊ शकतात:

- एक गुंतागुंतीची आणि विकसित होणारी रणनीती म्हणून, ग्रामीण वातावरण
- ते ग्रामीण रहिवाशांच्या समाधानावर आणि निष्ठेवर अवलंबून असते.
- ग्रामीण लोकसंख्येची मानसिकता बदलणे.
- समुदायाला सतत योगदान देण्यावर भर देणे.
- तांत्रिक प्रगतीचा स्थिर प्रवाह राखणे.
- सर्वोच्च तांत्रिक पातळीचे शुद्धीकरण आणि आधुनिकीकरण.
- सर्वसामान्यांना अनुकूल असलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी.
- ग्रामीण विस्तार आणि सुधारणांचा समावेश.

ग्रामीण वातावरणाची आव्हाने:

आजच्या स्पर्धात्मक उद्योगात, गर्दीच्या बाजारपेठेत कंपनीला बाजारपेठेचा सर्वात मोठा वाटा मिळवण्यात प्रचंड अडथळे येतात. अशा प्रकारच्या धोक्यांमुळे कंपनीला तिच्या ग्राहकांसाठी चांगल्या सेवा आणि उपाय विकसित करण्यास आणि तैनात करण्यास भाग पाडले जाते.

- स्पर्धा अधिक जागतिक स्वरूपाची झाली आहे.
- बदलाचा वेग अनियंत्रित पातळीपर्यंत वाढला आहे.
- माध्यमांचा ग्रामीण लोकसंख्येवर प्रभाव पडला आहे.
- ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत वाढ झाली आहे.
- इंटरनेटच्या परिणामी व्यवसाय स्वतःला आकार देत आहेत.
- उद्योगातील अडथळे कमी होत असल्याने मोठ्या कंपन्यांना बाजारपेठेतील प्रवेश तंत्रांद्वारे नवीन ग्रामीण भागात प्रवेश करणे सोपे होत आहे.

निष्कर्ष:

ग्रामीण विकासाशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संबंधित असलेल्या सर्वांनी बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. म्हणूनच, ग्रामीण क्षेत्र

आपल्या देशाच्या आर्थिक विकासात प्रमुख योगदानकर्ता म्हणून उदयास येण्यास तयार आहे. हे अगदी बरोबर म्हटले आहे की, "शेवटी, ग्रामीण विकास हा विशिष्ट गरजांचा संच म्हणून नव्हे तर ग्रामीण परिस्थितीचा परिवर्तन म्हणून पाहिला पाहिजे."सध्याच्या आर्थिक वातावरणातील बदलत्या गतिमानतेमुळे, सरकारला हे कळले आहे की त्याने आपली संसाधने त्या दिशेने निर्देशित केली पाहिजेत. ग्रामीण समाजाचे सर्व पैलू आर्थिक व्यवसाय वाढीच्या पद्धतीमध्ये अखंडपणे एकत्रित केले आहेत. आर्थिक विकास इंटरनेटच्या परिवर्तनकारी परिणामांचा वापर करत असताना लोक, प्रक्रिया आणि तंत्रज्ञान हे सर्व एकमेकांशी जोडलेले आहेत. आजच्या अत्यंत स्पर्धात्मक बाजारपेठेत, सरकार शक्य तितका विकास मिळविण्याचा प्रयत्न करते. आर्थिक विकास यशस्वी होण्यासाठी,सरकारने बदलत्या वातावरणानुसार त्याचे कामकाज नियोजन आणि अंमलबजावणी केली पाहिजे.सरकार ग्रामीण आर्थिक विकासाला मदत करण्यासाठी व्यवसाय आणि सामाजिक-आर्थिक पर्यावरणीय घटकांमधील दीर्घकालीन परस्पर फायदेशीर परस्परसंवादांची निर्मिती, विकास, देखभाल आणि ऑप्टिमायझेशन वापरू शकते.

ग्रामीण विकास हा विविध भौतिक, तांत्रिक, आर्थिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, संस्थात्मक आणि पर्यावरणीय घटकांमधील परस्परसंवादाचा परिणाम आहे. म्हणून, ग्रामीण विकासासाठी एकच दृष्टिकोन प्रभावी ठरणार नाही. खरंच, ग्रामीण क्षेत्राने आवश्यक बदल अनुभवले पाहिजेत जेणेकरून ते राष्ट्रीय विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकेल आणि आर्थिक विकासासाठी आपला वाटा देऊ शकेल. या पेपरमध्ये चर्चा केलेल्या साधनांव्यतिरिक्त, लिंग समस्या, सामान्य मालमत्ता समस्या, दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांशी संबंधित समस्या इत्यादी अनेक इतर समस्या आहेत ज्यांचा ग्रामीण विकासावर थेट परिणाम होतो; म्हणूनच, भारतातील ग्रामीण विकासाबद्दल एकंदर दृष्टिकोन घेण्यासाठी या मुद्द्यांचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:-

१. गोडॉय, सी. डी. आणि ड्यूब्रे, जे., "गरिबी कमी करण्यासाठी शेतीचे आर्थिक महत्त्व", ओईसीडी अन्न, कृषी आणि मत्स्यव्यवसाय कार्यपत्रिका, क्र. 23, ओईसीडी प्रकाशन, 2010.
२. कुमार, ए., संत, के., धीरज, के. एस. आणि शिवजी, "भारतातील ग्रामीण रोजगार विविधीकरण: कल, निर्धारक आणि गरिबीवरील परिणाम", ॲग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स रिसर्च रिव्ह्यू, खंड 24 (परिषद क्रमांक), पृष्ठ 361-372, 2011.
३. कुमार, ए., "पूर्व भारतातील ग्रामीण रोजगार विविधीकरण: कल आणि निर्धारक", कृषी अर्थशास्त्र संशोधन पुनरावलोकन, खंड 22, क्रमांक 1, पृष्ठ 47-60, 2009.
४. आयडीएफसी ग्रामीण विकास नेटवर्क, "भारत ग्रामीण विकास अहवाल २०१२|१३", ओरिएंट ब्लॅकस्वान प्रायव्हेट लिमिटेड, हिमायत नगर, हैदराबाद ५०० ०२९ (आंध्र प्रदेश), भारत, २०१३
५. गोयल, ए. (२०१८). भारतातील ग्रामीण उद्योजकते पुढील प्रमुख आव्हाने आणि समस्या. [ऑनलाइन]. येथे उपलब्ध: http://www.daimsr.in/pdf/acumen_2018.page=98.
६. धनंजय, के. आणि प्रतिभा, एम.एस. (२०११). भारतातील ग्रामीण मालमत्ता निर्मितीमध्ये महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याची (मनरेगा) भूमिका – एक विश्लेषण. जर्नल ऑफ ग्लोबल इकॉनॉमी,.[ऑनलाइन]. ७ (४). पृ. २७५–२९१
७. कमर, के.एच. (२०१७). पाकिस्तानच्या पंजाब राज्यातील मंडी बहाउद्दीन जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील निरक्षरतेसाठी जबाबदार सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटक. लँग्वेज इन इंडिया, १७(३), १३८-१४८.
८. अय्यर, एल., आणि तोपालोवा, पी. (२०१४). गरिबी आणि गुन्हेगारी: भारतातील पर्जन्यमान आणि व्यापार धक्क्यांमधून पुरावा. हार्वर्ड बिझनेस स्कूल
९. दास, एस. (२०१८). ग्रामीण भागातील युवकांमधील बेरोजगारी: पश्चिम बंगाल (भारत) येथील हुगली जिल्ह्यातील जांगीपारा सी.डी. ब्लॉकचा एक अभ्यास. आयओएसआर जर्नल ऑफ ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्स, २३(३), ३३-३८